

**DA HISTORIA POLÍTICA
Á ANÁLISE TRANSNACIONAL:
ALGUNHAS REFLEXIÓNS
SOBRE OS EXILIOS
NO SÉCULO XX**

Xosé M. Núñez Seixas

Ludwig-Maximilians-Universität, Múnich

Arquivo da Emigración Galega

Oitenta anos decorreron dende o estalido da guerra civil española de 1936-39 e do comezo do éxodo político máis masivo da historia da España contemporánea, que tamén é un dos de maiores dimensións da historia contemporánea europea, de se exclúren as grandes vagas de refuxiados que percorreron o continente nos anos da II guerra mundial e os posteriores. O seu estudo deu lugar a milleiros de títulos dende diversas disciplinas, converténdose nun dos temas historiográficos e literarios máis vizosos do século XX hispánico e mesmo europeo. Foi cultivado como lugar de memoria antifranquista e como experiencia traumática, como ámbito de actuación política dos transterrados, como contributo aos países de destino, como transplante de identidades políticas e territoriais da península, e, así mesmo, como experiencia individual e colectiva traumática. O exilio constitúe, nas ciencias sociais e humanas ibéricas ou hispánicas, e tamén nalgúns hispanismos foráneos —nomeadamente no hispanismo francés—, un eido temático individualizado e ben identificábel, no que diversos grupos de pescuda levan operando dende hai decenios, e do que a produción bibliográfica é variada e abundosa¹.

A variedade e mais a abundancia desa literatura non implica que todas as preguntas posíbeis verbo do exilio republicano de 1936-39 fosen respondidas, ou que o fosen de maneira historiograficamente satisfactoria. Pois o tratamento do(s) exilio(s) nas historiografías, nas ciencias sociais ou nos estudos culturais e literarios ibéricos está afectado, ao meu ver, dun aínda evidente predominio de perspectivas acrícticas. Iso ten a ver coas propias circunstancias do seu estudo, case centrado de xeito exclusivo, agás algunhas achegas sobre o exilio dos liberais e dos carlistas no século XIX, no exilio por antonomasia, o éxodo republicano español de 1936-39. A meirande parte da pesquisa académica sobre o exilio xerouse primeiro en departamentos de lingua e literatura hispánicas fóra do Estado español, que pola súa vez tiveron un carimbo decisivo da achega dos propios exiliados republicanos españois, e mais o selo imprentado polos seus descendentes directos á xénese ou orientación deses mesmos departamentos. Outra parte desa pesquisa

¹ Para visións de síntese, vid. G. Dreyfus-Armand, *El exilio de los republicanos españoles en Francia. De la Guerra Civil a la muerte de Franco*, Barcelona, Crítica, 2000, e A. Alted Vigil, *La voz de los vencidos: El exilio republicano español de 1936*, Madrid: Aguilar, 2005. Para o caso galego, vid. X. M. Núñez Seixas e P. Cagiao Vila (eds.), *O exilio galego de 1936. Política, Política, sociedade, itinerarios*, Sada-A Coruña, Eds. do Castro/ Consello da Cultura Galega, 2006.

foi promovida dende os estudos literarios e/ou artísticos, con especial énfase nos creadores (artistas, escritores, etc.), mais tamén nos profesionais.

A afirmación anterior tamén ten relación coa idealización, adoito acrítica, de que o exilio republicano español foi obxecto na España posterior a 1975; mais igualmente ten a ver coa falla de perspectiva comparada con outros exilios antifascistas europeos, e mais coa separación metodolóxica —e, adoito, apriorística— entre os estudos do exilio e os estudos migratorios. No fondo, trasladouse a todos os exilios peninsulares o que se supuña que era o modelo paradigmático de relación entre os exiliados republicanos e mais os emigrantes económicos asentados con anterioridade que se producira en México após 1939, dende os estudos do antropólogo Michael Kenny e mais doutros autores que seguiron o seu viero². Ese modelo mantívose no imaxinario colectivo e nos postulados fundamentais de numerosos estudos sobre o exilio. Con todo, posteriores análises amosaron, baseándose nun sólido fundamento empírico, que a imbricación sociolaboral entre os «antigos residentes» e mais os novos chegados fora máis estreita do aceptado até o daquela por uns e outros. Pois non todo fora desprezo e ignorancia mutua entre «gachupíns» e exiliados, cando menos no ámbito da vida cotiá, do mercado de traballo e das relacións sociais³.

Tamén dende a historia política, cultural, literaria e artística, o exilio foi abordado con frecuencia dende unha perspectiva acusadamente idealista, identificándose co seu obxecto de estudo de maneira acrítica, cando non apaixonada. Asumíase que os expatriados padeceran un castigo case equiparábel á cadea ou á morte, como era o desterro; que sufriran saudades sen conto e experimentaran a

² Vid. M. Kenny (1962): «Twentieth-Century Spanish Expatriates in Mexico: an Urban Sub-Culture», *Anthropological Quarterly*, 35, 169-80; así como M. Kenny *et alii* (eds.) (1979): *Inmigrantes y refugiados españoles en México. Siglo XX*, México DF, Eds. de la Casa Chata. En parte, tamén reflicte esta división tradicional o traballo de D. Schwarzstein (2001): *Entre Franco y Perón. Memoria e identidad del exilio republicano español en la Argentina*, Barcelona, Crítica.

³ Vid., sen sermos exhaustivos, C. Lida (1997): *Inmigración y exilio. Reflexiones sobre el caso español*, México DF, Siglo XXI / El Colegio de México; C. Soldevilla Oria (1998): *La Cantabria del exilio: una emigración olvidada*, Santander, Universidad de Cantabria; e mais D. Pla Brugat (1994): «Características del exilio en México en 1939», en C. E. Lida (comp.), *Una inmigración privilegiada. Comerciantes, empresarios y profesionales españoles en México en los siglos XIX y XX*, Madrid, Alianza, 218-231; igualmente, D. Pla Brugat, (2003): *El aroma del recuerdo. Narraciones de españoles refugiados en México*, México DF, Plaza y Valdés / INAH, e id. (ed.) (2007): *Pan, trabajo y hogar. El exilio republicano español en América Latina*, México DF, SEGOG / INM / INAH/DGE Eds.

frustración de non poderen volver; e, sobre todo, que eran quen, derrotados os ideais no chan patrio, podían manter as esenciais en terra estraña. Devían así en gardiáns da ortodoxia ou dos ideais, recreándoos noutro lugar. Porén, téndese na historia política europea e americana a manter ríxidas as fronteiras nacionais ou estatais. Os exiliados son interesantes para as historiografías nacionais, sobre todo, na medida en que volven ou na medida en que a súa actividade política e cultural se vencella sempre tendencialmente ao país de orixe. Mais, no caso de optaren pola asimilación cultural individual e familiar nas súas sociedades de destino, deveñen nun obxecto de perfís esluídos, que se vai perdendo na lonxanía.

Deste xeito, a dimensión máis xenuinamente transnacional destes exiliados—quer dende unha perspectiva de historia das transferencias culturais, quer dende unha óptica de historia cruzada⁴—adoitou pasar a un segundo plano ou ficar case inadvertida, máis alá da frecuente elaboración de listaxes de exiliados nos diferentes países, e nomeadamente de lembranzas aos transterrados que foron activos en diversos eidos das ciencias e das letras. O máis importante era o fío de Ariadna que os permitiría volver, ou, cando menos, que os mantiña vencellados á súa sociedade de orixe. Iso xa viña de lonxe, e aplicárase igualmente aos estudos sobre os exilios liberais e republicanos decimonónicos europeos. Así acontecía, por exemplo, co caso dun dos exiliados máis representativos do século XIX, Giuseppe Garibaldi, onde a dimensión americana do líder republicano e mais a pegada deixada alén mar, fose en Bos Aires, Montevideo ou no Río Grande do Sul, fican case inadvertidas para a meirande parte dos estudosos, moito máis interesados no papel desempeñado por Garibaldi no *Risorgimento* italiano⁵.

I. PARADIGMAS HISTORIOGRÁFICOS SOBRE O EXILIO POLÍTICO E AS SÚAS LIMITACIÓNS

A partir das premisas expostas, e simplificando a diversidade de perspectivas e estudos existentes verbo dos exilios, é posíbel identificar o nacemento de tres

⁴ Vid. M. Werner e B. Zimmermann (2003): «Penser l'histoire croisée. Entre empirie et réflexivité», *Annales Histoire, Sciences Sociales*, 58:1, 7-36.

⁵ Así se aprecia, mesmo, na moi meritoria obra de L. Riall (2007): *Garibaldi: The invention of a hero*, New Haven, Yale UP.

paradigmas que caracterizaron, mais tamén lastraron metodoloxicamente, a historiografía sobre o exilio europeo, en xeral, e do exilio republicano español da guerra civil, en particular:

1. A consideración do exilio como un *lugar de hibernación* e, polo tanto, no longo prazo de falla de actualización, de proxectos políticos ancorados no tempo (a República de Weimar, a Rusia dos tsares, a II República española en guerra), cuxos postulados ideolóxicos ficaban inalterábeis ao longo do tempo. Segundo esta perspectiva, moi influente no estudo do exilio español de 1939, os transterrados gardaron un lume sacro, o legado da democracia, da monarquía ou da emancipación social e/ou nacional, así como a memoria da propia tradición política. Porén, non foron quen de o anovar e actualizar de acordo coas mudanzas do longo século XX, perderon o contacto coa realidade social do seu país de orixe e tampouco souberon conectar coas novas xeracións do que, no caso español, viría en chamarse o «interior» (cando menos, alí onde era posíbel esa relación, que non foi tan fluída en todos os casos de diásporas políticas). Esa perspectiva situaba, de xeito implícito ou explícito, o peso da formulación de novas ideas para a liberación da ditadura ou da ocupación (fascista) na resistencia activa dende o interior, ou ben na oposición clandestina.

Esquecíase aquí, porén, que o exilio non sempre perdía a conexión co interior, senón que en moitos casos tiña lugar unha retroalimentación constante. A *exopolítica* —segundo a terminoloxía de Dufoix— non consiste unicamente nunha reprodución en illas estancas das retesías e dos proxectos político-ideolóxicos do país de orixe. Pola contra, áchase tamén suxeita a dinámicas específicas, á recepción de variados influxos, á competición entre varios centros do exilio con outros exilios nacionais e/ou territoriais (mesmo de todos eles apelaren a unha ideoloxía internacionalista/transnacional), así como á coexistencia coas diásporas anteriores (tradicionalistas, imperiais ou produto dos movementos de refuxiados) da propia procedencia, e mais á permeabilidade cos sistemas políticos dos países de acollida⁶.

2. Igualmente, e como xa afirmamos, *a oposición entre exilio político*, dunha banda, e *emigración «económica»*, da outra, está amplamente estendida nos estu-

⁶ S. Dufoix (2002): *Politiques d'exil: Hongrois, polonais et tchécoslovaques en France après 1945*, París, PUF. Vid. tamén K. Schlögel (ed.) (1994): *Der große Exodus. Die russische Emigration und ihre Zentren 1917–1941*, Múnich, Beck.

dos sobre emigración e exilio. Porén, podemos dubidar de que a tal dicotomía sexa sempre acertada ou analiticamente operativa. De entrada, porque as fronteiras entre exilio e emigración son menos nidas do que semella a priori —o texto de Fernando Devoto neste volume exímenos de dedicar moito espazo a este apartado. Nalgúns exemplos, coma no caso do exilio galego de 1936, tentamos establecer unha tipoloxía de síntese que abrangue esa complexidade⁷. Resumindo, emigrantes e exiliados presentan no seu itinerario de desterro moitos puntos en común. Os seus dilemas son, adoito, ben semellantes: procurar traballo e aloxamento, ter os papeis precisos, dispor de quen os avale perante as autoridades de inmigración do país receptor, ou os forneza dun traballo denantes de ingresaren no país de acollida. Doutra banda, os exiliados tamén dependen máis das categorías conceptuais establecidas polos países de acollida e dos seus criterios administrativos de aceptación ou escolma. Non todos os que queren expatriarse o poden facer, pois as oportunidades duns e doutros dependen en boa medida dos seus recursos, dos seus coñecementos e dos seus coñecidos, das políticas migratorias dos países de recepción, das redes microsociais (cadeas migratorias) e/ou das familias políticas nacionais e transnacionais nas que se insiren. En definitiva, da mesma maneira que, como ten subliñado amplamente a historiografía sobre as migracións, non emigra quen quere, senón quen pode, tamén no caso dos exiliados non sempre sae ao desterro quen quere, senón quen pode⁸.

O devandito non significa que entrambos os dous tipos ideais, exiliados e emigrantes, deixen de existir diferenzas. Sinxelamente, que cómpre analízalas polo miúdo. No caso dos exiliados, son as circunstancias da partida as que en boa medida determinan a súa especificidade (non poden escoller, han tomar a decisión de saír de maneira abrupta, a permanencia supón un perigo real); están, ademais, máis suxeitos a regulamentacións restritivas, e igualmente (dende a década de 1940) dependen moito máis da axuda recibida por parte de organizacións internacionais ou non gobernamentais, que en parte se ocupan de definir o status xurídico do exiliado, como obxecto merecente da súa axuda. E, finalmente, os exiliados adoitan desenvolver unha forte identidade de grupo, sobre todo se o

⁷ Cf. X. M. Núñez Seixas (2016): *O soño da Galiza ideal: Estudos sobre exiliados e emigrantes galegos*, Vigo, Galaxia, 69-124.

⁸ F. Devoto (1999): «Ideas, políticas y prácticas migratorias argentinas en una perspectiva de largo plazo (1852-1960)», *Exils et Migrations Ibériques au XXe siècle*, 7, 29-60.

itinerario unía experiencia de guerra e/ou cativerio, mais tamén ás veces a unha certa consciencia de superioridade moral fronte a quen só se ocuparía de gañar cartos. Iso non sempre facía doada a súa asimilación ou integración no colectivo dos coterráneos transterrados.

Con todo, existen grupos e casuísticas non doadamente encadrábeis nesa dicotomía básica emigrante/exiliado. Hai exiliados que tiveron certa capacidade de elixir o seu intre para saír do seu país, deseñar unha estratexia e recorrer a apoios e redes. Doutra banda, cómpre preguntarse se as mulleres ou cónxuxes en xeral —a perspectiva de xénero no estudo dos exilios constitúe até o de agora un amplo eido case inexplorado— dos exiliados políticos son tamén exiliadas/os na mesma medida do que os seus homes ou mulleres, se tamén partillaron as súas motivacións e experiencias. Así mesmo, tamén cómpre plantexarse até que punto constitúe un caso á parte a experiencia dos nenos e menores de idade, que moitas veces son demasiado pequenos cando parten para lembrar a experiencia da separación da súa terra de orixe, e se socializan plenamente nos valores da sociedade de acollida. A pregunta abrangería os descendentes dos emigrantes políticos, mais tamén os casos peculiares dos *nenos da guerra* españois na URSS, e dos nenos gregos e macedonios evacuados á Europa do Leste co gallo da guerra civil grega.⁹

Houbo igualmente moitos casos de exiliados que emigraron dende o seu país, dun punto de vista formal, como emigrantes, obtendo pasaportes e permisos das autoridades e xestionando contratos de traballo nos países de destino, recorrendo a parentes e conveciños; malia iso, eses migrantes consideráronse sempre expatriados políticos. E existiron tamén abondosos casos de emigrantes «económicos» que se identificaron cos ideais e coa cultura política dos exiliados cando estes chegaron aos puntos de destino, configurando unha categoría híbrida que poderíamos considerar como emigrantes «mobilizados». O escritor e xornalista galaico-porteño Eduardo Blanco Amor falaba de «emigrantes» (económicos) e «emigrados», tradución directa de *émigrés*, para se referir ás diferenzas de comportamento e cultura política entre emigrantes mobilizados e exiliados na comunidade galega de Bos Aires nos anos

⁹ Vid. V. Sierra Blas (2009): *Palabras huérfanas: Los niños y la guerra civil*, Madrid, Taurus; M. Mazower (ed.) (2000): *After the War was Over. Reconstructing the Family, Nation and State in Greece, 1943-1960*, Princeton NJ, Princeton UP.

corenta¹⁰. De aí que algúns autores propoñan como concepto máis operativo o de *emigración política*, e non tanto o de exilio, cuxas contornas teóricas son ben máis borrosas¹¹. Existen emigracións «económicas» nas que as motivacións de descontento sociopolítico, máis ou menos esluídas, tamén desempeñan un papel decisivo á hora de tomar a decisión de expatriarse. Porén, as experiencias cotiás deses emigrantes —traballadores portugueses na Francia da década de 1960, por exemplo— non son directamente equiparábeis ás dos exiliados¹².

3. A visión da actividade e ámbito de actuación do colectivo exiliado como *unha illa*, sen conexión política e intelectual cos seus medios e países de acollida, sobre todo no caso dos políticos expatriados. Isto non sempre foi xulgado así no caso dos artistas plásticos ou dos creadores literarios, así como, dos xornalistas, entre os que se recoñece o seu carácter híbrido¹³. Así e todo, pártese adoito do presuposto de que os exiliados, en todo tempo e lugar, tenden a viviren de costas á vida pública do seu país de acollida —o cal tamén constitúe unha estratexia racional pola súa parte, xa que así non arriscan ou prexudican a súa residencia legal no Estado que os cobexa—, e, pola contra, orientan o groso da súa actividade pública cara ao país de orixe.

Esquecíanse así, porén, abondosos matices. Pois moitos exiliados, nomeadamente os encadrados en culturas políticas transnacionais (liberalismo, anarquismo, comunismo, mais tamén algúns nacionalistas subestatais, por exemplo), amosaron unha acusada tendencia a participaren de maneira directa ou indirecta nas angueiras públicas dos seus correligionarios nos países de acollida. Casos houbo, por exemplo, de duplo exilio, nomeadamente entre exiliados republicanos

¹⁰ E. Blanco Amor, «Nosotros los emigrantes», *Galicia*, 28.4.1945. Para unha interpretación máis de vagar, cf. X. M. Núñez Seixas (2011): «Política dos exiliados e política dos emigrados», en R. Villares (ed.), *Emigrante dun país soñado. Luís Seoane, entre Galicia e Arxentina*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 89-120.

¹¹ Vid. por exemplo, F. Devoto / P. González-Bernaldo (eds.) (2001): *Émigration politique. Une perspective comparée. Italiens et Espagnols en Argentine et en France (XIXe-XXe siècles)*, París, L'Harmattan.

¹² Cf. C. Climaco (1998): «L'exil politique portugais en France et en Espagne: 1927-1940», Tese de doutoramento, Université Paris 7; V. Pereira (2012): *La dictature de Salazar face à l'émigration L'État portugais et ses migrants en France (1957-1974)*, París, Presses SciencesPo.

¹³ Caso, por exemplo, do francoespañol Jorge Semprún ou do galaicoarxentino Luís Seoane (vid. J. Céspedes Gallego (2012): *La obra de Jorge Semprún. Claves de interpretación*, Berna, Peter Lang; e R. Villares (ed.) (2011): *Emigrante dun país soñado*).

españóis refuxiados en América Latina e logo comprometidos con movementos guerrilleiros ou de esquerda revolucionaria¹⁴.

II. UNHA ACHEGA HISTORIOGRÁFICA TRANSNACIONAL AOS EXILIOS

Nos últimos lustros produciuse unha importante revalorización e, en parte, renovación do fenómeno do exilio como obxecto de estudo, en boa parte através do sopesamento crítico da historiografía sobre os exilios europeos no século XIX e XX, mais tamén á luz dalgúns paradigmas teóricos anovados, nomeadamente o da historia transnacional. É un paradigma do que aínda non dispomos de moitas definicións sólidas, e que aquí, seguindo aos historiadores alemáns Jürgen Osterhammel, Kiran Patel e Sebastian Conrad, utilizaremos nun senso laxo, enxergándoo máis ben como perspectiva que sitúa a énfase nos elos/vencellos e nas relacións entre as unidades estudadas, e que ten como un dos seus temas predilectos as experiencias dos que se moven: viaxeiros, emigrantes e exiliados, amais das accións e intervencións das organizacións internacionais¹⁵. No marco desa perspectiva abordáronse de xeito particular as migracións, mais tamén teñen o seu lugar os exilios, en canto redes ou tecidos de relacións transnacionais que están suxeitas á súa vez a dinámicas de evolución específicas. Através desas redes espalláronse modelos de redención ou revolución, culturas políticas transnacionais e, mesmo, modelos de concepción ou construción política e cultural da propia nación¹⁶.

¹⁴ Vid. por exemplo, E. Rey Tristán, «Exilios de ida e volta», en Núñez Seixas e Cagiao Vila (eds.), *O exilio galego de 1936*, pp. 491-497.

¹⁵ Vid. K. Patel (2004): «Überlegungen zu einer transnationalen Geschichte», *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 52, 626-645; G. Budde / S. Conrad / O. Janz (eds.) (2011^{2ªed.}): *Transnationale Geschichte. Themen, Tendenzen und Theorien*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht; P.-Y. Saunier (2013): *Transnational History*, Basingstoke, Palgrave Macmillan; S. Conrad / J. Osterhammel (eds.) (2004): *Das Kaiserreich transnational. Deutschland in der Welt 1871-1914*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht; D. T. Rodgers (1998): *Atlantic Crossings: Social Politics in a Progressive Age*, Cambridge MA, Belknap Press; Th. Bender (ed.) (2002): *Rethinking American History in a Global Age*, Berkeley, University of California Press, e C. Conrad (2017): *Historia global. Una nueva visión para el mundo actual*, Barcelona, Crítica.

¹⁶ D. Hoerder (2009): «Losing National Identity or Gaining Transcultural Competence: Changing Approaches in Migration History», en H.-G. Haupt / J. Kocka (eds.), *Comparative and transnational*

Os exilios e/ou movementos de refuxiados, vistos agora como «peregrinacións» peculiares¹⁷, non só son reflexo do interese da historia transnacional polas redes de comunicación, polo movemento de persoas e ideas, pola comunicación en si (como *explanandum*, máis que como *explanans*), e mais polas diásporas, dentro dunha visión tendencialmente positiva da globalización, ollada como proceso dinámico e crecente, na que se admiten, porén, novos riscos para a seguranza internacional derivada da interconexión das redes terroristas globais, das mafias ou das organizacións criminais. Tamén permiten atender a unha dimensión adoito esquecida ou menosprezada na historia transnacional, como é o ámbito dos conflitos, as loitas, a violencia (que tamén circula entre as sociedades e os continentes) e mais as guerras¹⁸. Xa que logo, pódense converter así mesmo nunha xanela para accedermos, precisamente, a facetas menos positivas ou non necesariamente queridas deses procesos de transferencia cultural.

1. Como ámbito onde se reflexiona e se elaboran proxectos políticos e intelectuais de maneira proactiva, e non só se codifican legados e memorias dun tempo pasado para os transmitir ás novas xeracións que na patria ficaron. Pola contra, no exilio tamén teñen lugar interaccións de ideas e proxectos anovadores, nunha sorte de osmose, en diferentes intres coa sociedade de orixe, a de acollida e con outros exilios políticos (da mesma orixe ou da mesma orientación política), así como con outros núcleos xeográficos onde tamén existen grupos de exiliados pertencentes ao mesmo país e familia política. Xorde así un ámbito de comunicación transfronteirizo e, adoito, transatlántico, que foi estudado, sobre todo, para o caso dos internacionalistas viaxeiros por excelencia no longo século XIX: os anarquistas¹⁹. Esa interacción supón un grao de influencia mutuo entre ambas as dúas realidades, o «exilio» ou «exilios» (no caso dunha diáspora

history: Central European approaches and new perspectives, Nova York / Oxford, Berg, 247-271; E. Loyer (2009): «Exile», en A. Iriye / P.-Y. Saunier (eds.), *The Palgrave Dictionary of transnational history*, Londres, Palgrave Macmillan, 368-70.

¹⁷ I. Fey / K. Racine (eds.) (2000): *Strange Pilgrimages: Exile, Travel and National Identity in Latin America, 1800-1990s*, Wilmington, check ed.

¹⁸ Vid. T. Lyons / P. Mandaville (eds.) (2012): *Politics from Afar: Transnational Diasporas and Networks*, Londres. Hurst & Co.; G. Sheffer (2003): *Diaspora Politics: At Home Abroad*, Cambridge, Cambridge UP.

¹⁹ Vid. T. Wätzold (2015): *Der libertäre Atlantik – unsere Heimat ist die ganze Welt. Die Entwicklung der Arbeiterbewegung Südamerikas zur Zeit der europäischen Massenmigration als Teil der Kulturgeschichte des internationalen Proletariats*, Hamburgo, Verlag Barricade.

de exiliados distribuírse en varios puntos de destino, conformando núcleos suxeitos a dinámicas de seu), e mais o «interior», nun proceso de entrecruzamento que dá lugar a unha auténtica historia *cruzad* ou *croisée*²⁰. Iso implica, como lembra Lutz Raphael, abordarmos cal foi o efecto das interaccións no nivel das ideas, pero tamén no nivel, máis difícil de rastrexar, das prácticas sociais dentro das unidades cuxa interacción se estuda. O que supón irmos alén das relacións político-diplomáticas e da circulación das imaxes e dos modelos políticos e culturais²¹. As ideas e actores que se intercambian reciben tamén, pola súa vez, un carimbo máis ou menos intenso do propio proceso de osmose e de intercambio (M. Espagne), como se comproba no caso de saberes como a historiografía, suxeita a viaxes de ida e volta entre dous ou máis continentes que arriqueceron as perspectivas de análise do lugar de orixe, grazas ás novas ideas adquiridas na sociedade de acollida²².

Deste xeito, poñamos por caso, até comezos do século XXI a imaxe do exilio en boa parte da historiografía europea foi a dun «invernadoiro», isto é, un refuxio a distancia dos que gardaban a memoria do pasado, mais non necesariamente dos que tiñan a chave do futuro. Esa visión foi reforzada, durante o proceso de Transición e consolidación democrática na España, pola propia experiencia histórica da fin do franquismo, nomeadamente polo decisivo protagonismo que, en partidos coma o socialista (PSOE), tomaron as xeracións do interior fronte a quen loitaran na guerra civil, ou á vista do enfrontamento que xurdiu entre os dirixentes chegados do exilio e os cadros autóctonos do interior no Partido Comunista de España (PCE) após 1977; ou mesmo perante o retorno de Josep Tarradellas dende o exilio, ben orquestrado polo Goberno da Unión de Centro Democrático contra do protagonismo adquirido pola esquerda catalanista dende as eleccións lexislativas de 1977. Porén, esta non era a única expe-

²⁰ P.-Y. Saunier (2004): «Circulations, connexions et espaces transnationaux», *Genèses*, 57, 110-126.

²¹ Cf. L. Raphael / H.-E. Tenorth (eds.) (2006): *Ideen als gesellschaftliche Gestaltungskraft im Europa der Neuzeit: Beiträge für eine erneuerte Geistesgeschichte*, München, Oldenbourg.

²² Vid. M. Espagne, “Au-delà du comparatisme”, en id. (ed.), *Les transferts culturels franco-allemands*, Paris: PUF, 1999, pp. 35-49; M. Middell (2000): «Kulturtransfer und Historische Komparatistik – Thesen zu ihrem Verhältnis», *Comparativ*, 10, 7-41. Vid. un bo exemplo, para o caso das historiografías de Europa centro-oriental entre 1945 e 1989, en J. Undusk (2015): «History Writing in Exile and in the Homeland after World War II: Some Comparative Aspects», en M. Zadenka / A. Plakans / A. Lawaty (eds.), *East and Central European History Writing in Exile 1939-1989*, Leiden/Boston, Brill/Rodopi, 322-342.

riencia posíbel, nin aconteceu do mesmo xeito en todos os partidos. O Partido Nacionalista Vasco (PNV) foi, neste senso, un caso moi diferente, no que o exilio fixo entrega do seu legado aos novos protagonistas do interior e mesmo cohabitou con eles. En todo caso, o chamado *Contubernio* de Múnic, en xuño de 1962, foi visto con razón como un fito fundamental na comunicación entre exilio republicano español e oposición interior²³. Mais ese encontro tivo unha prehistoria, e diversas secuelas.

Doutra banda, ao longo dos case corenta anos do exilio, foran varias as conxunturas de vizoso intercambio entre expatriados e opositores do interior. Houbo dirixentes políticos enviados ao interior dende o exilio, vagas de exiliados diferentes e superpostas dende 1939, exiliados que retornaron e retomaron en parte a súa actividade política e/ou intelectual na España franquista, e un longo etcétera. A partir da década de 1950 e, sobre todo, durante os anos sesenta e setenta, as fronteiras da España franquista xa non eran tan impermeábeis coma na década de 1940. Houbo intres e conxunturas concretas nas que se intensificou o intercambio. Os comunistas do exterior e mais os actuaes no interior mantiveron sempre unha comunicación máis ou menos fluída, a través de liberados, emisarios e emisións radiofónicas. Os líderes da guerrilla recibían enviados e mensaxeiros dende Francia, ou mesmo dende a URSS; adoitado, eses mesmos xefes partisanos proviñan eles mesmos do exilio. E algúns activistas sindicais de Ferrolterra, dende os anos cincuenta, pasaban tempadas de formación en Francia, cando non nalgunha das repúblicas populares do Leste²⁴.

Neses e noutros casos, a organización clandestina, o *partido*, servía de marco e vehículo para esa comunicación, que se desenvolvía no marco de organizacións de natureza ou apelación internacional, máis ou menos estruturadas ou formalizadas²⁵. Mais esas redes podían servir tamén de acubillo a diversos actores, coma os nacionalistas anticoloniais filipinos que entraron en contacto cos anarquistas de

²³ J. Amat (2016): *La primavera de Múnic*, Barcelona, Tusquets.

²⁴ Vid. por exemplo, F. Nieto (2014): *La aventura comunista de Jorge Semprún: Exilio, clandestinidad y ruptura*, Barcelona, Tusquets; F. Hernández Sánchez (2015): *Los años de plomo: La reconstrucción del PCE bajo el primer franquismo (1939-1953)*, Barcelona, Crítica; X. M. Núñez Seixas (2016), *O soño da Galiza ideal*, 125-149.

²⁵ Vid. por exemplo, C. Bantman (2013): *The French Anarchists in London, 1880-1914: Exile and transnationalism in the first globalisation*, Oxford, OUP, 157-186.

Barcelona e París a finais do século XIX²⁶. Tamén no eido dos nacionalismos ibéricos existiron plataformas de intercambio interdiaspórico —entre nacionalistas de diferentes territorios espaxados por Europa e América— e intradiaspórico, así como con intelectuais e políticos do «interior». Amais da coñecida reedición da alianza triangular *Galeuzca* (1944-45) no exilio, cómpre igualmente lembrar a revista mexicana *Las Españas* (1946-1956) e a súa continuadora, *Diálogos de las Españas* (1956-1963), das que xurdiu un novo vocabulario político (europeísmo, federalismo, democracia) que, en boa medida, supuña ultrapasar o «lume sagro» do legado da II República e crear pontes coas inxerencias da oposición que actuaba no interior do franquismo²⁷. O mesmo ocorreu con intelectuais exiliados como Ferrater Mora ou Emilio González López nos anos sesenta, cuxa obra establecía puntos de contacto coas reflexións formuladas dende o interior por intelectuais nacionalistas e europeístas coma o galego Ramón Piñeiro, o valenciano Joan Fuster ou o catalán Jordi Pujol, e contribuíron á evolución dos seus imaxinarios e idearios nacionalistas nos dous sentidos, resumíbeis no paso da veneración da «terra» e do *Volkgeist* ao predominio da cultura, do «espírito» e da lingua. Outros casos para lembrar aquí serían o influxo de Raimon Galí e a revista mexicana *Quaderns de l'Exili* sobre os grupos católicos catalanistas dos anos cincuenta, coma *Crist Catalunya* e sobre a primeira etapa política de Jordi Pujol, así como a fundación no exilio do Moviment Socialista de Catalunya, como representante dun socialismo catalanista independente do PSOE, que logo habería confluír no interior con outras tendencias e abrollaría na Transición democrática; ou en fin, unha década despois, os alentos esquerdistas e terceiomundistas chegados dende América Latina e África a Galiza ou a Euskadi, coma a Córsega ou Bretaña. No caso galego, eses novos estímulos arribaron non tanto através do Consello de Galiza como de comunistas galegos exiliados en México —como Luís Soto e mais a revista *Vieiros*, onde se operou unha síntese de nova fasquía entre marxismo e tradición galeguista— e dos novos emigrantes socializados nos círculos do exilio.

²⁶ Vid. o clásico estudo de B. Anderson (1998): «Long-distance nationalism», en id., *The spectre of comparisons: Nationalism, Southeast Asia and the World*, Londres, Verso, 58-74. Igualmente, vid. N. Glick-Schiller / G. E. Fouron (2001): *Georges Woke Up Laughing: Long-Distance Nationalism and the Search for Home*, Durham NC, Duke UP.

²⁷ R. Villares (2015), «Exilio, democracia y autonomía: Entre Galeuzca y “las Españas”», en J. Romero / A. Furió (eds.), *Historia de las Españas: Una aproximación crítica*, Valencia, Tirant lo Blanch, 311-370.

Un deles, Antón Moreda, influiría no xurdimento de novas plataformas e organizacións políticas en Galicia²⁸. Talvez nisto os nacionalistas vascos sexan unha relativa excepción, aínda que se podería debater o papel de políticos do PNV coma Xabier Landaburu, por exemplo, ou as influencias exercidas por algúns exiliados e voceiros do exilio vasco en Venezuela na organización armada *Euzkadi ta Askatasuna* (ETA) durante a década de 1960²⁹.

Eses intercambios de ideas entre exilio e interior non se circunscribían unicamente ao eido dos nacionalismos subestatais. Tamén no caso do patriotismo/nacionalismo republicano español tiveron lugar iniciativas semellantes. No exilio non só se mantivo «incubada» a fidelidade aos vellos símbolos da República (máis á bandeira tricolor do que ao himno de Riego, que caeu nun progresivo desuso político-partidario no exilio e no interior dende a década de 1940). As —certamente prolixas— teorías sobre «as Españas» e mais a «nación de nacións» elaboradas durante o seu exilio mexicano por Anselmo Carretero foron as que lle inspiraron ao PSOE a súa fórmula da «nación de nacións» e posibilitaron a idea do Título VIII da Constitución de España como nación composta de «nacionalidades e rexións». A fórmula máxica para saír, polo menos por algunhas décadas, do labirinto teórico no que se m ergullara a esquerda española durante a transición no relativo á cuestión nacional veu, nun comezo, do exilio. Mais era un exilio que reflexionara, matinará novos proxectos e xa non se limitaba a unha mera reiteración dos principios «hibernados» de 1936-39.

2. Os fluxos migratorios, incluíndo neles as migracións políticas, os exilios e desterros políticos, xogaron un activo papel (adoito de maneira inconsciente, ou mesmo contra da súa vontade) de mediadores ou intercomunicadores culturais, de xeito paralelo á mobilidade dos académicos e intelectuais ou, frecuentemente, de maneira moi interconectada con esas transferencias de coñecementos e saberes³⁰.

²⁸ Para unha visión sintética, vid. X. M. Núñez Seixas (2008): «Supervivencia cultural y estancamiento político: Los nacionalismos periféricos», en A. Mateos (ed.), *La España de los cincuenta*, Madrid, Eneida, 145-170.

²⁹ Vid. L. Arrieta Alberdi (2008): *Estación Europa. La política europeísta del PNV en el exilio (1945-1977)*, Madrid, Tecnos; e mais G. Fernández Soldevilla (2014): «Ecos de la Guerra Civil. La glorificación del *gudari* en la génesis de la violencia de ETA (1938-1968)», *Bulletin d'Histoire Contemporaine de l'Espagne*, 49, 247-262.

³⁰ Vid. C. Charle / J. Schriewer / P. Wagner (eds.) (2004): *Transnational intellectual networks. Forms of Academic Knowledge and the Search for Cultural Identities*, Frankfurt/Nova York, Campus.

Cómpre lembrar que os exiliados políticos reciben influxos decisivos dos medios sociopolíticos nos que operan durante o seu período de desterro e do propio ambiente no que moran. Algo semellante acontece mesmo no caso de exiliados que non chegaron a integrarse nos países que os acollen, por mor das barreiras lingüísticas, culturais e/ou confesionais, como podía ser o caso dalgúns refuxiados antifascistas austríacos ou alemáns na América Latina que non moraban en lugares de asentamento de comunidades de connacionais, senón en recónditas cidades de Bolivia. Por tanto, nas súas reflexións orientadas cara ao país de orixe moitos deles tamén incorporan, co paso do tempo, *inputs* e ensinanzas derivadas do seu contacto coa sociedade de acollida.

Iso acontece así aínda que os expatriados non sempre manteñan unha actividade política, social ou cultural relevante de maneira simétrica nos seus tres/catro ámbitos de referencia, isto é: a) a sociedade de recepción, onde entran en contacto con quen pensa politicamente coma eles, con quen partilla prácticas culturais e preferencias estéticas, con quen os apoia economicamente ou ten inquiredanzas profesionais semellantes; b) a sociedade de orixe, cara á que dirixen o seu proxecto sociopolítico e/ou cultural, coa que manteñen un contacto máis ou menos esporádico; c) os círculos de exiliados do seu mesmo país e/ou tendencia ideolóxica, que ás veces configuran unha diáspora en si e ámbitos específicos de comunicación, *esferas públicas* que operan pola súa vez como ámbitos híbridos; e d) as comunidades organizadas de inmigrantes/diásporas do seu mesmo país, nos casos de estas existiren, que polo xeral estaban moito máis abertas á hibridación das sociedades de acollida, aínda que só fose polo feito de que unha parte desas colectividade estaba xa integrada por inmigrantes de segunda ou terceira xeración, para quen o cultivo dos vencellos étnicos de orixe constituía unha *etnicidade simbólica*, desprovista de dimensións políticas inmediatas³¹.

3. Neste último caso, os exilios convértense igualmente nun ámbito cultural e político sumamente híbrido. No seu seo, cando menos nalgúns exemplos e conxunturas concretas, pódese rexistrar tamén unha comunicación fluída coas comunidades de emigrantes «económicos» do mesmo país, pois migracións e exilios adoitan estar interconectados dende os inicios das migracións masivas.

³¹ H. J. Gans (1979): «Symbolic Ethnicity: The future of ethnic groups and cultures in America», *Ethnic and Racial Studies*, 2:1, 1-20.

Certamente, as imaxinacións diaspóricas dan e deron lugar a frecuentes miraxes e distorsións interpretativas. Os historiadores e sociólogos tenderon a reificar as diásporas en si, na vez de as considerar como unha creación, un construto imaxinado polos activistas e mais as organizacións transterradas³². Igualmente, neses ámbitos adoito se proxectou nas representacións colectivas un país ideal que xa non existía, ancorado nun pasado atemporal como unha terra marcada pola evocación e o *laio* saudoso³³, ou cuxa evolución non se correspondería co pregoado e lembrado dende a ausencia. Por esa razón, as diásporas tamén podían optar por recrearen unha patria ideal, e comunicárense con outras diásporas que partillasen a mesma ou semellante identidade sublimada do lugar de orixe: eís, por exemplo, o caso da diáspora armenia en varios puntos das Américas e da Europa.

Nese carácter imaxinado e autorreferencial das diásporas non só interviñeron os emigrantes «económicos». Os intelectuais e expatriados que chegaron como viaxeiros de *segunda clase* desempeñaron un papel activo e configurador; moitos deles eran expatriados políticos, ou adoito operaban en compañía de emigrantes políticos que se sumaban aos proxectos comunitarios dos emigrantes. Ao rastrexarmos a composición e procedencia dos líderes étnicos que se achaban na orixe das institucións de axuda mutua e recreo que foron fundadas polos emigrantes, sempre ou case sempre, facían a súa aparición emigrantes políticos, canda os favorecidos polo éxito económico, que viñan dar a súa cobertura propagandística e publicitaria ás novas angueiras colectivas dos ausentes. Velaí o caso dos exiliados mazzinianos ou irlandeses e o seu rol como líderes étnicos no Río da Prata ou nos Estados Unidos dende mediados do século XIX, ou o papel desempeñado polos «expatriados» republicanos españois despois de 1873 como líderes étnicos das colectividades española ou galega no Río da Prata³⁴. Algúns descendentes de emigrantes ou exiliados, que medraron e se socializaron nos países de recepción,

³² R. Brubaker (2005): «The “diaspora” diaspora», *Ethnic and Racial Studies*, 28:1, 1-19; R. Cohen (2008^{2ª ed.}): *Global Diasporas: An Introduction*, Londres, Routledge.

³³ Vid. M. F. Jacobson (1995): *Special Sorrows: The Diasporic Imagination of Irish, Polish, and Jewish Immigrants in the United States*, Cambridge MA, Harvard UP.

³⁴ Vid. K. A. Miller (1985): *Emigrants and Exiles: Ireland and the Irish Exodus to North America*, Nova York / Oxford, Oxford UP; F. Devoto (2006): *Historia de los italianos en la Argentina*, Bos Aires, Biblos; A. Duarte (1998): *La República del emigrante. La cultura política de los españoles en Argentina, 1875-1910*, Lleida, Milenio; M. García Sebastiani (ed.) (2010): *Patriotas entre naciones. Élités emigrantes españolas en Argentina (1870-1940)*, Madrid, Editorial Complutense.

convertéronse de feito en líderes políticos dos países de orixe dos seus proxenitores andando o tempo. Así aconteceu con certa frecuencia nas repúblicas bálticas no período de entreguerras ou após 1991, e mais en Ucraína tamén despois da súa independencia³⁵.

4. Os exilios actúan tamén como expoñentes e, nalgúns casos, como protagonistas privilexiados de «momentos» globais, de particulares conxunturas nas que a comunicación inter- e transnacional se acelera de xeito exponencial. Nesos curtos periodos de tempo, o papel das diásporas e dos exiliados tende a se intensificar e gañar en importancia, e con iso o seu rol de intermediarios. Por citarmos algúns exemplos, foi o caso do espallamento do lema da autodeterminación nacional nos meses finais e posteriores da I Guerra Mundial en 1918-1919, cando comunidades emigrantes coma a irlandesa, polonesa, checa e lituana nos EUA xogaron un papel sobranceiro no proceso que levou ao xurdimento de novos Estados ou comunidades políticas no Vello Continente. Tamén foi o caso da difusión do antifascismo como novo concepto que unía diferentes sensibilidades políticas através de diversas diásporas nacionais e de lugares onde se forxou unha cultura política partillada na década de 1930. E, finalmente, outro exemplo foi a vaga anticolonial, o exemplo teórico e práctico ofrecido polos movementos anticoloniais de liberación nacional dos anos cincuenta e sesenta —dende o alxerino ao moçambicano—, que exerceu pola súa vez un grande influxo na nova esquerda dalgúns periferias europeas, así como na extensión dalgúns modelos de loita revolucionaria e armada dende Asia, África e América ás antigas metrópoles europeas, pero tamén aos EE UU³⁶.

Non era, polo demais, un fenómeno novo, nin exclusivo da segunda posguerra, que os exiliados de diferentes países e mesmo tendencias amosasen unha forte

³⁵ Amais do coñecido caso de Simeón de Saxonia-Coburgo, tsar de Bulgaria criado no exilio español e retornado como primeiro ministro de Bulgaria entre 2001 e 2005, tamén se pode lembrar o caso do actual presidente de Estonia, Toomas H. Ilves, nado en 1953 en Estocolmo, de pai e nai refuxiados estonianos e criado nos EUA.

³⁶ Vid. por exemplo, D. Pienkos (1991): *For your freedom through ours: Polish-American efforts on Poland's behalf, 1863-1991*, Boulder CO, East European Monographs; N. Copsey / A. Olechowitz (eds.) (2010): *Varieties of Anti-Fascism: Britain in the Inter-War Period*, Basingstoke, Palgrave Macmillan; E. Manela (2007): *The Wilsonian Moment: Self-determination and the Origins of Anticolonial Nationalism*, Oxford, Oxford University Press, e M. Goebel (2015): *Anti-Imperial Metropolis: Interwar Paris and the Seeds of Third World Nationalism*, Cambridge, CUP.

inclinación a comunicárense entre si e a dialogaren politicamente, constituíndo «internacionais» e espazos transnacionais *avant la lettre*. Xa o fixeran os exiliados políticos liberais da Europa continental en Londres na década de 1820, como o farían exiliados románticos, nacionalistas e republicanos en París varios lustros máis tarde, ou exiliados antifascistas alemáns, austríacos e italianos en varias capitais europeas nos anos trinta do século XX³⁷. Xestáronse así auténticas culturas políticas transnacionais con características comúns³⁸, síntese da achega de varias camadas de exiliados, que pola súa vez se transmitiron en parte aos seus países de orixe. Un exemplo podía ser a colaboración interbáltica dos exiliados estonianos, letóns e lituanos residentes en Suecia, Canadá e os Estados Unidos durante a guerra fría. Outro máis foi a colaboración entre expatriados checos e eslovacos, ou entre diversos exiliados caucásicos, nos Estados Unidos ou na Francia dos séculos XIX e XX. Ou, en fin, o «intre Galeuzca» no caso dos exilios galego, vasco e catalán, ao que se engadiu nalgunha conxuntura unha certa comunicación co exilio antisalazarista portugués, como se expón de vagar noutro lugar deste volume³⁹.

5. Os exilios como obxectos de análise da historia social en si mesmos. Fronte ao pseudoparadigma tan estendido nalgúns ámbitos de estudo que identifica *exilio* (sobre todo, republicano español de 1936-39) con exilio literario, intelectual ou artístico, ou que o reduce á súa dimensión político-partidaria, o certo é que os exiliados, e nomeadamente nos casos de éxodos masivos, non só son escritores, artistas e líderes políticos. Presentan unha grande diversidade de perfís socioculturais e de traxectorias prosopográficas. Moitos deles son carpinteiros, labregos, obreiros non cualificados ou pequenos comerciantes, e os camiños da súa inte-

³⁷ Vid. algúns exemplos en M. C. W. Wicks (1937): *The Italian Exiles in London, 1818-1848*, Manchester, Manchester UP; M. Isabella (2009): *Risorgimento in Exile: Italian Émigrés and the Liberal International in the Post-Napoleonic Era*, Oxford. Oxford University Press; S. Freitag (ed.) (2003): *Exiles from European Revolutions. Refugees in Mid-Victorian England*, Nova York/Oxford, Berghahn; J. M. Palmier (2006): *Weimar in Exile. The Antifascist Emigration in Europe and America*, Londres/Nova York, Verso; F. Castecker / B. Moore (eds.) (2010): *Refugees from Nazi Germany and the European Liberal States*, Nova York/Oxford, Berghahn; G. Heiss / M. Mesner (eds.) (2012): *Asyl. Das lange 20. Jahrhundert*, Viena, Löcker.

³⁸ Vid. por exemplo, F. Peyrou (2015): «The role of Spain and the Spanish in the creation of Europe's transnational democratic political culture, 1840-70», *Social History*, 40:4, 497-517.

³⁹ Vid. J. G. Alexander (2004): *Ethnic Pride, American Patriotism: Slovaks and other New Immigrants in the Interwar Era*, Filadelfia, Temple UP; J. H. L'Hommedieu (2011): «Exiles and Constituents: Baltic Refugees and American Cold War Politics, 1948-1960», Tese de doutoramento, Universidade de Turku; X. Estévez (2009): *Galeuzca. La rebelión de la periferia (1923-1988)*, Madrid, Entimema.

gración socio-profesional nas sociedades de acollida non sempre se disteran moito dos percorridos polos seus coterráneos que chegaron como emigrantes. Nos casos de fluxos masivos de refuxiados, son máis os exiliados en orixe que deveñen en emigrantes do que adoito se ten suposto. A condición de exiliado non se mantén de maneira indefinida.

6. Porén, e para concluírmos, do mesmo xeito que na Europa da posguerra se produciu, sobre todo a partir da década de 1960, unha rehabilitación, se non unha nova valoración, do concepto de *vítima*, cómpre ter en conta que tamén a categoría de exiliado pasou a se converter de estigma en marca de distinción. Se os exiliados do século XIX adoito eran denominados *émigrés* ou expatriados, eran agora moitos os emigrantes económicos que pasaron a considerárense «exiliados da fame». Foi o caso de moitos galegos na Arxentina, mais tamén dos emigrantes portugueses en Francia durante o salazarismo, poñamos por exemplo⁴⁰.

Existían certamente algúns precedentes no século XIX. Talvez o máis clásico deles viña sendo o marco conceptual elaborado con grande suceso polos nacionalistas irlandeses e asumido por moitos inmigrantes de Irlanda nos EUA, que pasaron a considerárense expatriados forzosos da súa terra por causa da opresión do imperialismo británico, que provocara indirectamente a Grande Fame de mediados do XIX e non fixera ren para paliar os seus efectos. Os exiliados foron vistos na posguerra, logo da derrota dos fascismos, non como os *traidores* ou covardes que renunciaban a loitar nos seus países pola causa que defendían, senón como primeiros expoñentes das calamidades ás que deran lugar os causantes da guerra mundial, e así mesmo como vítimas colaterais da vaga de destrución desencadeada polos totalitarismos⁴¹.

En todo caso, unha historia conceptual dos conceptos *emigrante/emigré/exiliado*, xa abordada por varios autores e tamén neste volume, habería completarse aquí coa percepción subxectiva desas categorías por parte dos propios protagonistas, e mais coa súa frecuente maleabilidade ou intersección coa categoría de *vítima*. A vitimización dos exilios políticos, e nomeadamente

⁴⁰ Vid. X. M. Núñez Seixas / R. Farías (2010): «Las autobiografías de los inmigrantes gallegos en la Argentina (1860-2000): Testimonio, ficción y experiencia», *Migraciones & Exilios*, 11, 57-80; M.C. Volovitch-Tavares (1995): *Portugais à Campigny. Le temps des baraques*, París, Autrement.

⁴¹ Vid. T. N. Brown (1976): «The Origins and Character of Irish-American Nationalism», en L. J. McCaffrey (ed.), *Irish Nationalism and the American Contribution*, Nova York, Arno Press, 325-347.

dos antifascistas e antitotalitarios en xeral, ou dos asociados a grandes matanzas ou deportacións forzosas de poboación —dende a persecución dos armenios ás deportacións dos chechenos ou tártaros de Crimea pola URSS—, porén, tamén implicou unha simplificación historiográfica, pois contribuíu a cargar o concepto de contidos normativos, e esluíu a posibilidade de esculcar as súas fronteiras máis ou menos borrosas con outras categorías (emigrante, emigrante político, refuxiado...). Reconceptualizar os exilios implica problematizar as súas características, e plantexarlles aos exiliados semellantes cuestións ás que lles son formuladas aos emigrantes. Iso supón avogar por un meirande achegamento de métodos e perspectivas analíticas entre emigración e exilio, mais tamén apostar por unha reavaliación dos exilios á luz das ensinanzas da historia transnacional e das transferencias culturais, nadas en parte, pola súa vez, das leccións tiradas dos estudos sobre as dimensións e formas da mobilidade das ideas e das persoas. Pois os exilios tamén son unha modalidade máis destas últimas.